

Nilufar M. TUYCHIEVA,
*Teacher of the ICESCO Department
of Islamic Studies and Civilization
of the International Islamic academy of Uzbekistan.
A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: nilufartuychieva79@gmail.com*

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022-2/7

**ТУРКИСТОН МАТБУОТИДА
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҚАЛАНДАРЛАРИ
ФАОЛИЯТИНИНГ ЁРИТИЛИШИ**

**THE MANIFESTATION OF THE
ACTIVITIES OF THE CENTRAL ASIAN
QALANDARS IN THE PRESS OF
TURKESTAN**

**ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
КАЛАНДАРОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
ПРЕССОЙ ТУРКЕСТАНА**

КИРИШ

Туркистон маҳаллий матбуотида Марказий Осийдаги тариқатлар, оқимлар, тасаввуф вакиллари бўлмиш эшонлар, шайхлар, қаландарлар, дарвешлар ҳақида хабарлар ёритилган. Уларнинг маҳаллий аҳоли маънавий ҳаётини ёритишда ўзига хос ўрин тутгани сир эмас. Тариқатларнинг зикр маросимлари, кийиниш услублари рус расмий матбуотида этнографик тадқиқот сифатида ёритилган. Миллий матбуот саҳифаларида эса сохта, “шариатдан беҳабар, аммо амалда тариқатни даъво қилувчи” шайхлар, эшонлар, дарвеш ва қаландарлар фаолияти танқид остига олинган. Сўфийларнинг фаолияти асл моҳиятидан узоқлашган тариқат вакиллари сифатида баҳоланиб, миллий матбуотда чоп этилган мақолаларда тариқатчилар фаолиятини назорат қилиш, халқда диний маърифатни юксалтириш каби масалалар долзарб мавзу сифатида кўтарилган. Расмий рус матбуотида тариқатлар ва тасаввуф вакиллари, айниқса, бу даврда эшонлар фаолияти қаттиқ танқидга учраб, аксарият мақолаларда улар Дукчи эшон тимсолида “сиёсий-

диний хавф солувчи куч” сифатида кўрсатилган (Абдулҳаким Саримсоков, 1914).

АСОСИЙ ҚИСМ

Исмоилбек Гаспринский ўзининг 1900 йилда Бокуда чоп этилган “Туркистон уламоси” номли китобида Туркистон уламолари ҳақида тўхталар экан, асарнинг бир фаслини махсус фақиҳларга (диний соҳа вакиллари) бағишлаган. Мазкур даврдаги қоқоқликларни, алам билан тилга олган. Жумладан, XIX асрнинг охирида яшаган ва дунё кўрган зиёлиларнинг бирортаси ҳам Туркистоннинг ўша даврдаги аҳволидан қониқмаслигини очик айтган. Исмоилбек хонликлар салтанатининг сўнгги даври аҳволини шундай баён қилган:

“Шох Темур замонинда ҳар бири бир арслон ўлан туркистонийлар бу замонда таъсири зулм ва истибдод ила бирор сочсиз хотин, соқолли заифалар поясина кирмиш эди. Эски илм ва уламодан ҳам деярли асар қолмаган. Холис ва ҳалол (киши) қолмай, узун чопонларга, хильатларга ўралган риёкор кўпайган эди. Золимлар йўлини тўсадиган шариат аҳли тугаб, золимларга фатво топиб бериб, 5–10 тилла-олтун учун сабоҳдан оқшома қадар “омин”, “омин” айтиб, миллатни хароб ва барбод этганлар саноксиз эди. Қандай бахтсизликки, бир учи Садди Чинга, дигар учи Ўрта Ер денгизига чиккан салтанат баҳодирларининг авлоди ёшлиқда баччалик, сўнг эса баччабозлик харомликлари ичида умр кечирадирлар эди. Умаро ва вукалонинг аксари ё Эрон асирларидан, ё баччалик қилганларидан мансабга кўтарилар эди. Шижоат майдонида Темурларнинг, Шайбонийларнинг исми-шарифлари унутилгани каби илм майдонида Ибн Синолар, Форобийлар, маориф майдонида Али Қушчи, Улуғбеклар ёддан чиқиб, бутун Мовароуннаҳр бир хонақойи паришон ва диёри дарвешон ўлмиш эди. Илм, ҳилм, маориф, иззат-нафс ва ҳайсиёт (ҳурмат-эътибор) риёкорликка айланган эди. Буни сўзлар балки аччиқ сўзлардир, лекин тўғри сўзлардир. Тарих ёзадиган муаррих мадҳия ёзадиган мирза эмас” (Бегали Қосимов, 1992).

Мана шу “хонақойи паришон” Ватанга, “дарвеш” ва “риёкор”лар миллатга айланмас экан, Туркистоннинг келажаги йўқдир. Бу Исмоил Гаспирали биргина Туркистон эмас, бутун Русия мусулмонларига ҳам тегишли деб таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, юртда дарвешларнинг

Аннотация: Мақолада Марказий Осиёда фаолият олиб борган қаландарийлик тариқати ҳақида ёзилган. Унда ўлкадаги жадидларнинг мазкур тариқатга муносабати ва у ҳақда билдирган фикрлари баён этилган. Мақола қаландарларнинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамиятини ёритишига хизмат қилади. Муаллиф маҳаллий олимлар ва дин аҳллариининг ушбу тариқатга муносабатини очиб беришига ҳаракат қилган. Натижада ўлкадаги тариқатларнинг фаолияти ҳақида керакли маълумотлар жамланган.

Қаландарийлик XI асрда маломатийлик ҳаракати негизда вужудга келган бўлиб, дастлаб шариат нормалари доирасида фаолият олиб боргани, бироқ ундаги тартиб-қоидаларнинг сирлилиги ва мураккаблиги сабабли оммалашимай қолгани, натижада қаландарийликнинг асл моҳияти фақат “маломат”, “ихлос”, “фақр” мақомларидагина сақланиб қолгани очиб берилган.

Марказий Осиёда қаландарийликнинг юзага келишига асосий омил ҳаракат мақсадининг шариат ва тасаввуф вакиллари орасида тарқалиб бораётган “риё” (الرياء)нинг олдини олиши ва нафсни ислоҳ қилишига қаратилганлиги ҳамда ушбу иллатларнинг муолажасида “сидқ (тўғрилиқ) ва “ихлос” (хотислик) зояларига кенг таянгани исботланган. Ўрта асрларда қаландарийлик ҳақидаги танқидий қарашларнинг шаклланишига Эрон тариқатларига хос бўлган “ваҳдат ал-вужуд” (Яратувчи ва яралмишининг бирлиги), “ҳулл”, (Илоҳнинг махлуқ танасига ўтиши) “таносух” (руҳнинг кўчиб юриши) зояларининг сингиб қолиши сабаб бўлгани асослаб берилган.

XIX–XX асрларнинг биринчи чорагига келиб Туркистон ўлкасининг иқтисодий-ижтимоий таназзули натижасида оддий аҳолининг қаландархоналардан бошпана ва безараз егулик топиши имконияти мавжудлиги учун қаландарлар сафи кўпайиб, қаландархоналар сони 100 га етгани очиб берилган.

Калит сўзлар: қаландарийлик, қаландархона, мурид, солиқ, тариқат, зуҳд, сўфийлик.

Annotation: This article is about the Qalandarian tariqah operated in Central Asia. The author states the attitude of the Jadids in the country to this tariqah and their views expressed. This article serves to highlight the role and importance of Qalandarians in society. Also the author tried to show the attitude of local scholars and clerics to this sect. As a result, the necessary information about the activities of sects in the country has been collected.

Qalandarianism arose in the 11th century on the basis of the Malamatiyya movement, and at first it operated within the framework of Sharia norms. However, it did not become popular due to the secrecy and complexity of its procedures. As a result, the true essence of Qalandarism was preserved only in the statuses of “malamat”, “ikhlas”, and “faqr”.

It has been proven that the main factor in the emergence of Qalandarism in Central Asia is the prevention of “riya” spreading among the representatives of Sharia and Sufism and the reformation of the self, and the widespread reliance on the ideas of “sidq” (righteousness) and

“ikhlas” (impartiality) in the treatment of these ills. It is argued that the formation of critical views on Qalandarism in the Middle Ages was due to the absorption of the ideas of “wahdat al-wujud” (the unity of the Creator and the creatures), “hulul”, (the transition of God into the body of the creature) and “tanasukh” (transmigration of the soul) characteristic of Iranian sects.

It has been revealed that, by the first quarter of the 19th-20th centuries, as a result of the economic and social decline of the Turkestan region, the number of qalandars increased, and the number of qalandar houses reached 100.

Ключевые слова: каландария, каландар, каландархана, ишқуций, путник, орден, аскетизм, тасаввуф.

Аннотация: Эта статья о тарикате каландаров, действовавшем в Средней Азии. Автор описывает отношение джадидов страны к этому тарикату и высказанные ими мнения. Эта статья призвана подчеркнуть роль и значение каландаров в обществе. Автор попытался показать отношение местных ученых и духовенства к этому тарикату. Раскрыв, что, возникший в XI веке в исламском мире тарикат каландария на базе движения маламатия, являясь тарикатом соответствующим шариату, но не обрел популярность из-за свое закрытости и сложности правил, в итоге истинная суть каландаров сохранилась только на макамах “маломат”, “ихлас”, “фақр”.

Доказано, что основным фактором возникновения тариката каландария в Центральной Азии являлось стремление предотвратить “лицемерие” и реформирование «желаний» распространяющихся среди представителей шариата и суфизма, а при исправлении этих недугов опирались на идеи «правоты» и «беспристрастия». Обосновано, что, причиной формирования критических взглядов о каландария в средних веках стали внедрение идей свойственных тарикатам Ирана, таких как “ваҳдат ал-вужуд” (Единство Творца и творимого), “ҳулл” (Переход Всевышнего в тело творимого), “таносух” (переселение души).

В статье раскрывается, что, к первой четверти XIX–XX веков в результате экономического и социального упадка Туркестана и падения уровня жизни населения, отсутствия у них возможности найти кров и пищу, количество каландаров увеличилось и число т.н “каландархона” достигло 100.

Key words: Qalandarism, qalandars' house, murid, salik, tariqah, asceticism, Sufism.

кўпайишига сабаб дин пешволарига нисбатан ишончсизлик, дин аҳлини мол-давлатга берилган деб қоралаш, уларга нисбатан норозилик кайфияти сабаб деб кўрсатилган.

НАТИЖА

Жадидлар ушбу даврнинг бевосита гувоҳлари сифатида Туркистондаги каландарлар аҳволининг бу қадар танглигини миллатнинг инкирози билан боғлаганлар. Уларнинг ҳолига ачиниш билан қараб, ислоҳ қилишга чақирганлар. Қаландарларга ҳунар ўргатиш лозимлиги, одамларнинг ғашини келтирувчи ташқи қиёфасини ислоҳ қилиш кераклиги уқтирилади. Нафақат дарвешлар, балки оддий аҳоли орасида ҳам иқтисодий танглик кузатилгани маълум эди.

Абдурауф Фитрат “Машраб” номли мақоласида шоирнинг ҳаёти ва ижодига тўхталар экан, Машраб билан алоқадор каландарийлик тариқатининг тарихи ва Марказий Осиёда тутган ўрнини ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Бу тариқат аъзоларининг фаолияти тарихнинг кам эътибор қаратилган жиҳати эканини қайд этади. Мақолада: “Машрабнинг синфий тусини очмоқ учун каландарлик маслақининг синфий моҳиятини белгиламоқдан бошқа чора йўқ. Лекин бахтга қаршу, бизнинг тарихимизнинг ҳеч текширилмаган ёхуд оз текширилган саҳифаларидан бири шул каландарликдир. Узим ҳам бу тўғрудаги бутун излашларимнинг “мана!” деб кўрсатарлик бир натижаси бўлмаганини эътироф қиламан. Қўлимдаги жуда оз материал билан каландарлик маслақининг синфий моҳиятини очмоқ ва шу йўл билан Машрабнинг ҳам синфий тусини кўра олмақ мумкин бўлмайди. Шундай бўлса ҳам, бундан сўнграги текширишларга балки ёрдами бўлур умиди билан каландарлик ҳақида билганим нарсаларни қайд этиб ўтмакни муносиб кўраман. Ўрта Осиёда тасаввуф мусулмонлик билан бирга келиб кенг бир суратда тарқалди. Ўрта Осиё тасаввуфининг кубравия, яссавия, нақшбандия ва каландария каби кўб оқимлари ўринлашган... Бундан ярим аср – бир аср бурунги замонга келган, Ўрта Осиё шаҳарларининг энг обод жойи каландархоналар эди. Қаландархоналар шаҳар халқининг жума кунлари чиқиб ўтирадурғон дам олиш, саёҳат жойлари эди... Бизнинг фикримизга кўра, феодализм идорасининг бутун оғирлиги остида қолиб эзилган, бор-йўқларидан айрилғон, эзувчи кучга қарши

курашмоқ умидини батамом йўқотғон, шахсий ҳаётларини таъмин учун қўлларидан ҳеч ҳунар келмаган бир гуруҳ бўлғонлар. Булар тиланчилик билангина таъмил этилмакда бўлғон ҳаётларининг аччиқ дақиқаларини нашанинг мастлиги остида кечиришга тиришқонлар” (Абдурауф Фитрат, 1991).

Фитрат мазкур мақоласи орқали Машрабга каландарлик тариқати вакили сифатида нисбат берилишига қаршилигини баён қилади. У нақшбандийлик сулуқида бўлиб, каландарлик ҳаёт тарзини ихтиёр этган киши сифатида тилга олинади. Авваллари уларнинг жойлари сўлим ва дам олиш маскани бўлгани, вақф ва хонликлардан келадиган ҳадялар эвазига фаровон ҳаёт кечирганлари тилга олинади.

Муаллиф каландарлар ва уларнинг ташқи қиёфаларини мазкур мақола орқали очиб беришга интилади. Ўзидан кейинги тадқиқотчиларни эса мазкур тариқат юзасидан чуқурроқ изланиш олиб боришга чақиради.

МУҲОКАМА

Жадидчиликнинг кўзга кўринган вакилларидан бири бўлган Чўлпон ўзига дастлаб “Қаландар”, “Мирзоқаландар” каби таҳаллуслар қўйиб ижод қилгани ҳам сир эмас. Эл орасида эса, “Чўлпон” номи билан кўпроқ танилди. У ўзининг қайнок ички туғёнлари асосида ёзган каландарона қарашлари билан шуҳрат топиш билан бирга, кўшлаб танқидларга ҳам учради. Чўлпон ўзига хос фикрлаши, қолипга тушмаслиги, эркин ижодни севиши туфайли эҳтимол ўзига “қаландар” таҳаллусини бергандир.

ҚАЛАНДАР ИШҚИ

*Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўлни йўқотдим-ку,
Асрлик тош янглиз бу хатарлик йўлда қотдим-ку.
Қарашма денгизин кўрдим, на нозлик тўлқини бордир,
Ҳалокат бўлғусин билмай, қулочни катта очдим-ку.
Ажиб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар,
Бу дунё деб у дунёни баҳосиз пулга сотдим-ку.
Унинг гулзориди булбул ўқиб қон айлади бағрим,
Кўзимдан ёшни жо айлаб, аламлар ичра ботдим-ку.
Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни,
Яна қулбамга қайғулар, аламлар бир-ла қайтдим-ку.
Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қўёшнинг нурига тоқат қилолмай, ерга ботдим-ку.*

Боку, 1920 йил.

Чўлпон дунёни кезувчи қаландарнинг мақсади Яратганни топиш эканини мисол келтирар экан, бу йўлда кидирганини топа олмаганига урғу бермоқда. Дастлаб “Қаландар” таҳаллуси билан ижод қилиб, кўзлаган мақсадига ега олмаганини, Чўлпон юлдузи каби бўлганида эса, куёш (Яратган) нурига бардош беролмаганига ишора қилмоқда.

Жадидларнинг кўзга кўринган яна бир вакили Абдулла Қодирий (Жулқунбой) жамиятнинг бир бўлаги бўлган қаландарлар ҳақида куйиниб гапиради. Бу ҳақида Султон Содиқов “Ширкат” мақоласида шундай ёзади: “Инқилобнинг биринчи йили фиркага янги кирган кезларим эди. У чоқларда Тошкентда гадо, қаландар, маддоҳлар кўп бўларди. Улар куни билан бозорларни тентираб, ҳазрати Ғавсул Аъзам, Баҳоуддин номларини талқин қилиб, нон, пул, мева-чева йиғар эдилар-да, Ҳожим бемалолнинг тақясида (Чорсудаги эски ҳаммом орқасида) тўпланишиб, жами бемазаликларни қилиб ўтиришар эди, на оила ғамини ер, на сиёсатни тушунар, на дунёда нима бўлаётганини билар эдилар. Эски шаҳар фирқа кўмитаси менга ана шундай бекорчи дайдиларни йўқотиш, уларни ишга ўргатишни топширган эди... Бир куни атайлаб мулла Абдуллани бошлаб, шу такагга кирдим. Чой чақириб, Абдулла билан сўзлашиб ўтирдим. Гадо, қаландар, маддоҳлар тарёк – кўкнор ичар, иккинчиси наша чекар, яна бириси оғзига келганни ўтлаб, ҳангома сўқир эди. Мен уларни кўрсатиб, мулла Абдуллага: – Бу бекорчи сабилларни йўқотиш керак, ишга жойлаш керак, – дедим.

– Кошки эди, – деди Абдулла, – йўқотилса катта иш бўларди, илож қани? – Ширкат очамиз, уларни ишга торгамиз, ёрдам берасан... – дедим. Абдулла кўнди. Чорсу билан Эски намозгоҳ ўртасидаги жарликда Бокижонбойнинг пахта заводи бўлар (Бокижонбой инқилобдан кейин заводни ташлаб кетган) эди. Ана шу заводни намотчилик ширкатига айлантирдик. Мен раис, Абдулла саркотиб бўлиб иш бошладик. Ҳар куни икковимиз Ҳожи бемалолнинг тақясига тушиб ҳалиги бекорчи гадо-қаландарларни ишга ундаймиз, ташвиқот қиламиз, Абдулла бўлса, эълон ёзади, қўлида қоғоз-калам ишга борадиганларни рўйхат қилади... Шундай қилиб, ширкатимиз бошда бироз ривож топмай турса ҳам, кейинчалик жуда гуруллаб кетди. Даромад дуруст бўлгани учун улар бир-бирини “тортиб” кела бошладилар. Кўп гадо, қаландар, маддоҳлар ўз хунарларини тарк қилиб, ширкатда ишлаб кетдилар.... (Султон Содиқов, 2004).

Абдулла Қодирий зиёли киши сифатида шундай оғир даврда бекор ўтирган ва ўзининг кимлигини унутган қаландарларга йўл кўрсатиш тарафдори эди. Уларни оиласига қайтаришни ўзига мақсад қилган эди. Меҳнат қилиб, тирикчилик қилишлари учун қўлидан келган барча ҳаракатни амалга оширди. Натижада, тушкунликка тушган, ақлини йўқотган қаландарлар ўз ҳаётларини тиклашга муваффақ бўлдилар.

1920 йилда Абдулла Қодирийнинг “Иштирокиюн” газетасида “Тиланчилик ёхуд энгил касб” (Абдулла Қодирий, 1920) номли мақоласи нашр бўлган. Мақолада ёзувчи ўзи яшаган даврда ижтимоий жиҳатдан муаммоли ҳолатга келган қаландар ва маддоҳлар масаласини кўтаради. Уларни ишёқмасликда айблайди. Қаландарларнинг ўлка бўйлаб кезишлари ва фарзандларини ҳам шу куйга солишларига кескин қарши чиқади. Болаларни энгил ҳаётга эмас, меҳнат ва илмга ўргатиш зарурлигини уқтиради. Уларнинг жамиятдаги ўрнини куйидагича келтиради: “Қаландар, маддоҳ... исмли сафилларимизнинг ичида катта-катта бойлари бор бўлгани каби, топқан оқчаларини қимор, нашахоналарда барбод берувчилари ҳам ўзларига етмаган шекилли, ёш, маъсум болаларини ҳам бу ёмон касбга қурбон этмақдирлар. Бу бадбахтларга: “Ўзинг-ўзинг, энди ўғлунгни ўкутуб бирор касб ўргатсанг яхши бўлмайдирми?” десанг: “Эй-й, бу касб бизнинг ота-боболардан қолиб келмакда бўлган иш. Ҳар кимга ўз ота касбини қилмоқ керак!” жавобини берадилар... “Ижтимоий таъминот” исминда кучдан-қувватдан қолмиш меҳнаткашларга ёрдамхоналар очмишлардирким, бу сойилликга қарши бир чорадир. «Ижтимоий таъминот»лар бизим саломат вужудлик, юзлариндин қон томар маддоҳ, қаландар исмли энгил касбчиларимиз учун эмас, балки қари, ишка ярамовчи, кўр, шол касалли, сағир, етимлар ва шуларнинг амсоли учундир. Ишка ноқобил заифаларимизнинг “Ижтимоий таъминот»лари бўлинатуриб-да, кўчаларда залилона кезинишлари бундай муассасаларнинг борлигиндан беҳабарликдан ёхуд илгариги сойиллик лаззатини унута билмаганликдан бўлуб, бунинг тевишли чорасига киришмак ўз аҳлининг биринчи навбатдаги вазифасидир” (Абдулла Қодирий, 1920).

Мақолада Абдулла Қодирий жамият ривожини учун ана шу каби иллатларни бартараф этиш масаласини кўтаради. Кам таъминланган оилалар

учун ажратилган ижтимоий таъминотдан каландар ва маддохлар фойдаланишига қарши бўлади. Улар кучга тўлган йигитлар, мусулмон бўлатуриб, енгил ҳаётга кўникиб қолганини қоралайди. Ногирон ва боқувчисиз заифаларга ажратилган ёрдамдан ҳақ олишга нолойиқ деб билади. Фарзандларини бу йўлдан сақлаш кераклигини, илм ўргатиш зарурлигини куйиниб гапирди.

Шунингдек, Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” романининг “Зулм ўчоғи” бобида ҳам Худоёрхон даврининг авжига чиққан зулмлари ҳақида ҳикоя қилади. Унинг майда савдогарлар қатламига қилган зулмининг натижаси мадрасалар, боғлар ва шу қаторда бузиб қайта таъмирланган қаландархоналарга ўзи ва оила аъзолари номини бериши ҳақида ёзади. Худоёрхон иккинчи маротаба тахтга ўтирган вақтида эса, вазият ўзгариб, аёвсиз сиёсат йўлига ўтганини, ҳар қандай қаландархона, ўрда ва боғлар фаолиятига чек қўйилганини ёзади. Ўша вақтда бозорлар, расталар орасида қаландарларнинг овози, талқинлари эшитилиб турганлиги ҳақидаги маълумотларни ҳам учратишимиз мумкин (Абдулла Қодирий, 1994). Бундан хулоса қилиш мумкинки, у давр нафақат хонлик, балки диний ва бошқа соҳалар ҳам ғарқ бўлиб бораётган бир давр эди.

Абдулла Қодирий ўша давр муҳитини кўз олдимишга келтириш учун ҳолатни куйидагича ифодалайди: “Айниқса, 1917 йил ўктябр “инқилоби”дан сўнг кўплаб обидалар “инқилоб”ни тушунмаган ёки қабул қилмаган кимсалардек муқим ерларда “отиб” ташландилар. Ўзингизга маълум, Хўканди латиф улкан бир ҳудуднинг: Кошғардан тортиб Ўрунбурғгача, Бадахшондан Ейиққача (Ўрол) бўлган давлатнинг пойтахти, доруссалтанаси эди. Шу боис бу шаҳарда бошқа маъволарга қараганда масжиду мадрасалар, қироатхоналар, ҳаммому карвонсаройлар кўплаб қурилган.

Сайид Муҳаммад Худоёрхон даврига келиб, пойтахтда етмиш иккита мадраса, беш юз олтимиш олти масжид, ўттиздан зиёд қорихона, сўқирхона (кўзи ожизлар таълим оладиган ва кун кечирадиган маскан), бир неча қаландархона ва етимхоналар мавжуд эди. Айни савобли ишга кетадиган харажатлар шаҳарнинг ўзига тўқ фуқароларидан тушган хайр-эхсонлар ва аксари давлат ажратган вақф мулкларидан йиғилар эди (Ўлкани ўрганиш дорулосори, 1823). Шарқ ўтмишида халқнинг иқтисодий маданиятини белгиловчи омиллар

асосан, ҳаммомлар, карвонсаройлар, қироатхоналар бўлган. Шаҳар кўрғони ичида ўн икки ҳаммом, йигирма олти карвонсарой ва ҳар бир масжиду мадраса қошида қироатхоналар бўлган (Ўлкани ўрганиш дорулосори, 1823).

Қаландарлар ўз шайхлари бошчилигида жамоавий тарзда ҳаёт кечирганлар. Қаландархона кўп кишилар истиқомати учун мўлжалланган бўлиб, у ерда яшовчилар сони таълим олувчилар билан бирга икки юз кишигача етадиган бўлган (А.Л.Троицкая, 1975). Улар ўз масканларини хонақоҳ ёки қаландархона деб аташган. Қаландархоналар мамлакатнинг деярли барча ҳудудларида, жумладан, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Кошғар, Хўжанд ва Хивада ҳам бўлган. Марказий Осиёда кенг фаолият юритган қаландархоналар орасида нуфузи ва мавқеи жихатидан кўзга кўрингани бу Тошкент ва Самарқанддаги қаландархоналар эди. Шу сабабли бўлса керак, кўпроқ шу икки ҳудуддаги қаландархоналар ҳақида маълумотлар кўп учрайди.

В.В.Верешагин 1867–1868 йиллар Тошкентга сафар уюштиради. Айнан қаландархонада маълум вақт яшаган ҳам. У ернинг шарт-шароитини яхши ўрганиб, суратлар билан ўзининг қимматли маълумотларини қолдирган. Унга кўра, тиланчилик қилувчи ва дарбадар кезувчи қаландарлар истиқомат қилувчи жой номи “қаландархона” бўлган. Қаландархона яшаш учун жуда қулай, соя-салқин, сувга яқин баҳаво жойда жойлашган. Қаландархоналар ўралган девор ва катта дарвозадан ташкил топган. Ички қисмида дарахтлар ва масжид қад кўтарган. Бир томонда кўримсиз ва унчалик озода бўлмаган бино мавжуд бўлиб, бинонинг девори тагида банги қаландарлар кўкнори таъсирида маст бўлиб, ухлаб ётишарди.

Верешагин қаландарларга нисбатан ҳақоратомуз муносабатда бўлган. Энг ачинарлиси, турли ҳолатлар ўта муболаға асосида тасвирланган. 1873 йили Туркистон ўлкасидан қайтган Верешагин Лондонга суратлар кўргазмасини ўтказиш учун боради. У ерда Туркистондаги жанглар ва қаландарларнинг суратларини намойиш этади. Нашаванд қаландарлар ва бир қатор уларга оид суратлар кўргазмадан олиб ташланади. Арзон нархга Третьяков шахсий галлереясига сотиб юборилади. Сабаблардан энг каттаси расмларда объективлик йўқлиги ва билдирилган кўплаб ноўрин танқидлар эди.

Қаландарлар ҳар куни эрталаб қаландархонани тарк этиб, тиланчилик учун бозорларга йўл

олишган. Бу ҳол бўйдоқларга тааллуқли бўлган. Аммо уйланганлар алоҳида ички уйда яшашган. Улар касб қилиш орқали оиласини таъминлаган. Ҳар бир аъзонинг ўз ҳудуди бўлиб, уни айланиб тиланчилик қилган, кечга яқин қаландархонага қайтиб, таассуротларини ҳикоя қилган. Аслида қаландарийлар ақидасига кўра, уйланиш тақиқланган, аммо XVIII–XIX асрларга келиб, бу одат тартиби бироз ўзгартирилган. Яъни, маълум кишиларга оила қуриш мумкин бўлган. Юқорида айтиб ўтганимиз самарқандлик қаландар Ҳожи Сафо Валийнинг ҳам аёли, Мирзо Ёқуб исмли ўғли бўлгани манбаларда кўрсатилган (Т. Ғаниев, 2009).

Ҳар бир қаландархонада бувахоналар ташкил этилган бўлиб, бугунги кундаги чойхона вазифасини ўтаган. Бундан ташқари бувахоналарда чой, нон, ширинликлар, палов ҳам тайёрланган. Бу нарсаларнинг ҳеч бири қаландарлар учун тақиқланмаган. Аксинча, барча шароитлар яратилган (А.Л.Троицкая, 1975). Верешагин уларни одам кўринишидаги устухон деб баҳолайди. Бир қаландарнинг қорадори қабул қилиб, маст ҳолатда эканида содир бўлган воқеани шундай ҳикоя қилади: “Бўйлари баланд, юзлари эса сарғайган ва бечорасифат, ўзи ориқ, сўзларимни базўр эшитяпти, атрофидаги ҳодисаларни эса мутлақо идрок этмаяпти. У менинг сўзларимни худди бир шовқиндек қабул қилияпти, аммо тушунмаяпти. Бир пайт менинг қўлимда қорадори донасини кўрди ва кўзлари катта очилиб, менга ташланди. “Бер менга”, деб бақаришга тушди. Бермаганимни кўриб, ёш боладек ялина бошлади. Йиғламосираб, қўлимга талпинди. Унга бир бўлак қорадори узатган эдим, худди оч қолган ит суякка ташлангандек уни еди. У бир оз ўтиб чехраси очилиб, мийиғида қулиб юрди. Бошқа бир девона биринчисидан қорадори талаб қилиб, унга ташланди. Мен тушундимки, улар бу йўлда бир-бири билан ёқалашишдан ҳам тоймайди” (В.В.Верешагин, 1867–68).

Қаландархоналар нафақат қаландарлар учун, балки бошқа кишилар учун ҳам хизмат қилган. Верешагин у ерда баъзи таниқли кишиларни ҳам кўрганини ҳикоя қилади. Ёзда бу ер энг баҳаво ва қулай жой ҳисобланган. Дарахларнинг сояси, қушларнинг овози роҳат бахш этиб турса, қишда мутлақ бошқа ҳолатни кўриш мумкин бўлган. Совуқда гарчи улар ўзларининг ямоқ либосларига ўраниб олишга уринсалар-да, барча аъзоларидан совуқ ўтиб кетади. Чунки димиктирадиган иссиқдан сўнг Тошкентда аёзли кунлар қаттиқ келади. Шу боис қаландарлар яна ўша мастлик оғушида

совуқни енгиш учун бир-бирларининг пинжларига кириб, қарахт бўлиб ётадилар. Қаландархоналар ҳам совиб кетган, девоналарнинг қимирлашга ҳоли бўлмайди (В.В.Верешагин, 1867–68).

Бозорда қаландарлар маълум тартибга кўра тиланчиликни амалга оширганлар. Жамоавий тиланчилик куннинг биринчи ярмида мева ва озиқ-овқат расталарида, иккинчи ярмида эса, тери бозорида амалга оширилган. Баъзан куннинг иккинчи ярмида хонадонларга ҳам боришган. У ерда “Арвоҳнома”ни ўқиб, садақа сўрашган. Рўза ҳайити куни эса “Етимнома”ни ўқиб масжид тагида йиғлашган. Одамлар уларга нима топсалар, бериб кетишган (А.Л.Троицкая, 1975). Кейин қаландарлар куннинг охирида бозор чойхонасида дам олганлар. Дам олишганидан кейин кийим бозорига ўтиб, у ерда “Ё Оллоҳ, дўст!” иборасини айтиб юришган. Бошчилик қилаётган қаландар баланд овозда айтса, қолганлари айрим жойларида кўшилиб туришган.

Бошқа бир тоифа қаландарлар ҳам бўлганки, уларни “жиловдор”лар деб аташган. Уларга бошчилик қилувчи қаландар эса “пешхон” бўлган. Бу гуруҳни “махсус тоифа” дейиш мумкин, улар садақа йиғиб олишда чангютгич каби фаолият юритганлар. Улар садақа берувчиларни ишонтиришда устаси фаранг бўлганлар. Бир одамнинг олдига келиб, у ҳақида ёмон туш кўрганини, агар садақа берса, ёмонликни бартараф эта олишини, унинг номидан дуо қилишини айтиб садақа сўрайдилар. Бошқа кишиларга эса, унга ёмон касаллик яқинлашаётганини, садақа берса, ундан фориғ бўлиши мумкинлигини айтиб, пул сўраганлар. Уларга ўз фикрларини жуда ишонарли тарзда сингдирганлар. Одамлар уларга ишониб садақа беришган (А.Л.Троицкая, 1975).

Ҳар пайшанба қаландарлар яқин кунларда ўлик чиққан хонадонга борганлар. Улар ховлида кўшиқ айтиб, ўликнинг руҳини чорлаганлар. Бу чорлов қасидаси “Арвоҳнома” деб номланган. Бу кўшиқ ўлиб, танаси чириган ва суяклари тарқанган марҳумнинг номидан ёзилган бўлиб, у ўз уйи ва оиласини кўргани ташриф буюрган. У ғамгин ҳолатда уйига девор орқали кириб, аёли бошқага турмушга чиққанини ва болалари ғамгин ҳолатда қолганини кўриб, Яратганга нидо қилади. Қаландарлар шуни куйга солиб ижро этганлар. Кўшиқ охирида ўлик руҳи хурматланиб, Қуръон тиловат қилинган.

Тиланчилик якун топгач, қаландарлар қаландархонага қайтганлар. Бир кунлик махсулотга етарли пулни ажратиб олиб, қолганини эса,

тўрага тақдим қилганлар. Кечкурун ҳамма қаландарлар учун умумий егулик ҳозирланади. Бечора камбағаллар ва оилали қаландарлар ҳам шу овқатдан тановул қилиб, оила аъзоларига ҳам олиб кетганлар. Бу каби тиланчилик орқали келган маҳсулотлардан тайёрланган таом “дегжўши мавлон” деб аталган (А.Л.Троицкая, 1975). Шу куни Куръон ўқиб, ўтган барча шайхларнинг руҳи эсланган.

Ёз ойларида ҳосил мавсуми келгач, гуруҳларга бўлиниб ва якка ҳолатда Тошкент (Паркент, Заркент, Еттикент, Пискент, Овлоқ ва бошқ.) атрофида жойлашган далаларга бориб, терим маҳсулотлардан садака сўрашган (А.Л.Троицкая, 1975). Бу пайтда етакчи қаландар барча қаландарларга узок жойларга йиғим учун боришларига руҳсат берган. Фақатгина тариқат аъзолари қаерда эканидан етакчи хабардор бўлиши шарт ҳисобланган.

Қаландарлар топган даромад қатъий равишда тақсимланган. Бу “тақсим” “баҳра” ёки “қисм” деб аталган (А.Л.Троицкая, 1975). Баъзан тўра ўз ҳисобидан назр ҳам атаб турган. Одатда бу назр бир қўй бўлган. Бундай пайтда тўра қаландарларнинг етакчисига жонлиқни сўйиб, палов тайёрлашни буюрган. Бу таом барча қаландарларга ва шу жумладан бечораларга ҳам улашилган. Назрнинг каттагина қисми тўра ва етакчига ажратилган. Йилда бир марта Тошкент тўраси ҳалим тайёрлатиб, бошқа Тошкент эшонлари ва барча қаландарларни, камбағалларни сийлаб, меҳмонга чақирган.

Қаландарларнинг етакчиси “отавой”, унинг ўринбосари “муовин”, қолган аъзолар эса “шўроқорлар” деб аталган. Отавой қаландарлар устоз ва шогирдларни тайин қилиш ҳуқуқига эга бўлган. У қаландархонадаги аъзолар фаолиятини назорат қилиб турган. Ҳар тонг қаландарларни гуруҳларга бўлиб, шаҳар кўчаларига тайинлаб, тиланчиликка чиқарган. Кечкурун эса, қиримларни йиғиб олган.

Қаландарларнинг ёзги даромади куйидагича тақсимланган. Учдан бири куйловчига, бир қисми пулни йиғиб олувчига, қолган чақаларни ўқувчилар ва эргашиб борганлар олган. Пайшанба ва якшанба куни қаландарлар етакчи билан бирга қаландархонани тарк этиб, бозорни айланганлар.

Қаландархонада ўзига хос “ўқитиш институти” мавжуд бўлган. Белгиланган муддатни ўташ учун маълум босқичларни босиб ўтиш зарур бўлган. Қаландарларнинг фарзандлари ёшлигидан оталарига бириктирилиб, улар орқали қўшиқ,

талқин, дoston ва касидаларни ўрганиб боришган. Улар кўпинча оталарининг раъйига қўра қаландар бўлганлар. Туғилганларидан уларни қаландар қилиб тарбиялаганлар.

Аммо ташқаридан келган қаландарликни ихтиёр этганлар учун махсус таълим бериб борилган. Улар олти ойдан бир йилгача тариқат қоидаларини ўзлаштирган. Бегона киши қаландарликка қабул қилинган, тўра қаландарлар етакчисига унинг ота-онасини аниқлашни топширган. Унинг оиласи қандайлиги, отаси ўғри, онаси бетарбия бўлмагани текширилган, агар шу иллатлар уларда топилса, фарзанди ота-онасининг гуноҳларини такрорламасликка сўз бермоғи керак бўлган. Қабул қилинган янги аъзо қаландархонада истиқомат қилиши, тўранинг уй юмушларини, қаландарлик қоидаларини вақтида бажариши шарт эди. Шайхнинг буйруғига биноан янги вакилга қўшиқларни ва дostonларни ёд олаётганини назорат қилиши учун бир бошлик тайинланган. У қўшиқларни ва дostonларни ёд олаётганини назорат қилиб борган. Тошкентда қаландарликка қабул қилиш шартлари унчалик оғир бўлмаган. Аммо Марғилон худудида бу ҳолат бироз мураккаброқ бўлган. Тариқатга кирмоқчи бўлган киши абдоллардан бўлиши шарт ҳисобланган.

Тариқатга кирган янги мурид бироз вақт ўтиб, шайхига қасамёд қилган. Ғийбат қилмасликка, бегона аёлларга кўз олайтирмасликка, ўғрилиқ қилмасликка, бировни беайб урмасликка ва шу каби бошқа нарсалар юзасидан онт ичган. “Худони бир, сизни пир билиб, ёмон йўллардан ўзимни сақлайман”, деб сўз берган. Шундан сўнг пирга қўл бериш маросими бўлган. Агар мурид қаландар даражасига кўтарилса, тўра унга дўппи инъом этган. Бу нарса унинг биринчи суфийлик босқичини ўтаганидан далолат берган. Муридликка кирган киши баъзи бир удумларни бажариши талаб этилган. Бу расм-русумлар катта харажатни келтириб чиқарган. Чунки қабул қилинган шахс жамоанинг ҳар бир аъзосига либос ёки тўрага икки сидра бош-оёқ кийим, етакчи ва устозига ҳам шундай совға олиб келиши зарур ҳисобланган. Аммо маълумки, кундалиқ пул кунда топшириб турилгани боис муридларда маблағ бўлмаган. Буларнинг барчаси жамоа томонидан йиғилган пулга етакчи томонидан уюштирилган.

Ҳамма аъзолар йиғилган, шайх тўрага чиқиб ўтирган. Устози белбоғ олиб келгач, уни шогирдига тақиб қўйган. Кейин бир пиёла сув олиб келиб, уни

мурид пиёласига қуйиб берган. Шундан сўнг шайх арвоҳлардан мадад сўраб, дуо қилган.

ХУЛОСА

Ўша даврда юртнинг ҳар бир чеккасида каландархоналар мавжуд бўлса-да, улар ҳақида тўлиқ ва тизимли бир китоб таълиф этилмаган. Улар ҳақидаги маълумотларни архив ҳужжатларида, жадидларнинг мақолаларида ва ўлкашуносларнинг ёзмаларида топиш мумкин бўлди.

Бу маълумотларни умумлаштирган ҳолда каландарийлик тариқати вакилларига халқ томонидан ҳамиша ҳам салбий муносабатда бўлинмаганини, уларга нисбатан хайр ва эҳсонлар мунтазам ажратилганини кўрамиз. Айниқса, аёллар томонидан назр-ниёзлар атаб турилган. Фарзанд туғилганда суюнчиси сифатида каландарларга тўплаб матолар ҳадя қилиниб, таомлар улашилган. Дуоли қабул ва жамиятнинг эҳтиёжманд қатлами сифатида мудом садақалар тортиқ қилиб турилган. Гарчи дин пешволари мавжуд бўлишига қарамай, оддий халқ каландарларга диндор ва валий кишилар сифатида қараганлар. Аммо дин вакиллари ўша вақтда ҳам уларни танқид қилиб, одамларнинг дунёқарашига салбий таъсир этувчи кишилар деб қоралаганлар.

Хулоса шундан иборатки, Туркистон матбуотида жадид намояндалари ва жамиятдаги дин уламолари томонидан ўлкадаги каландарийлар ҳақида салбий муносабат билдирилган. Бу даврда каландарийликнинг моҳияти аслидан узоклашиб, каландархоналар ишсизлар ва тиланчилар учун бошпана манбаига айланиб қолган. Жадидлар даврий матбуоти ва илмий нашрларида жамиятдаги тартиб-қоидаларга амал қилмайдиган, тариқатга мансубликни даъво қилувчи каландарлар фаолияти мунтазам танқид остига олинган.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдулла Қодирий. (1920). Тиланчилик ёхуд енгил касб // Иштирокиюн. 38-сон.
2. Абдулла Қодирий. (1994). Ўтган кунлар. Тошкент: Гофур Гулом нашриёти.
3. С.Абдулҳаким. (1914). Қаландарлар ёхуд танбаллар. Тошкент: Садои Туркистон. №1.
4. Абдурауф Фитрат. (1991). Машраб // Ёш ленинчи. – Тошкент: №6.
5. В.В.Верещагин. (1867–68). От Оренбурга до Ташкента. Москва: 1
6. Т.Ғаниев. (2009). Кўнги дуржи. Тошкент: Гофур Гулом нашриёти.
7. Абу Тохирхўжа Самарқандий. (2009). Самария. Тошкент: Янги аср авлоди.
8. Бегали Қосимов. (1992). Исмоилбек Гаспирали. Тошкент: Гофур Гулом номидаги нашриёт матбаабирлашмаси.
9. Исмоил Гаспирали. (2008). Туркистон уламоси. (Ёкубжон Хўҷамбердиев. “Соғуний”, – Тошкент: Шарқ нашриёти,
10. Султон Содиков. (2004). Абдулла Қодирий / Тўловчи ва нашрга тайёрловчи Хондамир Қодирий. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
11. А.Л.Троицкая. (1975). Каландары и маддахи // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука.
12. Ўлкани ўрганиш дорулосори. (1823). Ҳужжат: № К.К.М. 5601 Д. П. 614.

